Ш1651
1047

З. Х. ТАҒЫЗАДӘ

МҮАСИР АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНИН СИНТАКСИСИ

В. И. ЛЕНИН адына АПИ-нин НӘШРИЈЈАТЫ
БАКЫ — 1960

БИР НЕЧӘ СӨЗ

Азәрбајчан дилчилијиндә синтаксис үмумән башга саһәләрә нисбәтән чох аз тәдгиг олунмуш бир бәһсдир. Синтаксисин бир сыра мәсәләләри (мәс., сөз бирләшмәси, чүмлә, тәктәркибли чүмлә, мүрәккәб чүмлә вә с.) нәинки Азәрбајчан дилчилијиндә, һәтта түрколокијада да индијә гәдәр мүбаһисәлидир. Доғрудур, бу саһәдә мүәјјән дәрәчәдә иш көрүлмүш, ајры-ајры мөвзулар үзрә (чүмлә үзвләри, сөз бирләшмәләри, тамамлыг, хүсусиләшмә, шәхссиз чүмлә вә с.) бир сыра тәдгигат ишләри апарылмыш вә апарылмагдадыр, лакин бунлары һәлә ишин башланғычы һесаб етмәк олар. Тарих-филоложи факүлтәсинин тәләбәләри синтаксисин ајры-ајры мөвзуларына аид чап олунмуш әсәрләрдән истифадә едирләр, лакин мүасир Азәрбајчан дили програмы әсасында бүтүн курсу әһатә едәчәк бир дәрслијин олмамасы тәдрис ишини чәтинләшдирир. Бу, нәзәрә алынараг мүасир Азәрбајчан әдәби дилинин синтаксиси үзрә һәмин дәрс вәсаити тәртиб едилмишдир. Дәрс вәсаити тәртиб едиләркән Азәрбајчан дилинин синтаксисинә аид чап едилмиш бүтүн әсәрләр, еләчә дә үмуми мәсәләләрдә рус дилчилији вә түрколокија әдәбијјаты нәзәрә алынмыш, бир сыра мөвзулар јенидән ишләнмиш (сөзләрин сырасы, кенишләнмиш үзвләр вә с.), мүмкүн олдугча мүбаһисәли мәсәләләрдән аз бәһс олунмуш, нәһајәт, фактик дил материалы әсас көтүрүлмүшдүр. Бу дәрс вәсаитиндән орта мәктәбин дил-әдәбијјат мүәллимләринин вә ибтидаи мәктәб факүлтәсинин тәләбәләринин истифадә етмәләри дә нәзәрә алынмышдыр.

Тарих-филоложи вә харичи дилләр факүлтәләри тәләбәләринә дәфәләрлә мүһазирә шәклиндә охунмуш бу курсун семинар мәшғәләләриндә чәтин анлашылан бир сыра мәсәләләр нәзәрә алынмышдыр. Лакин бүтүн бунлара бахмајараг, әсәрдә мүәјјән дәрәчәдә нөгсан олмамыш дејил, бунлары вахтында мүәллифә чатдыранлара миннәтдар оларыг.

Мүәллиф

СИНТАКСИС

Грамматиканын тәркиб һиссәләри—морфолокија вә синтаксис бир-бирилә гаршылыглы сурәтдә әлагәдардыр, лакин бунларын һәр биринин өзүнә мәхсус тәдгиг објекти вардыр. Морфолокијада сөзләрин формача дәјишмәси вә јени сөз јарадылмасы, синтаксисдә исә сөзләрин чүмләдә бирләшмәси гајдаларындан бәһс олунур. Синтаксисин тәдгиг објекти сөз бирләшмәләри вә чүмләдир. Синтаксис илә морфолокијанын, еләчә дә, морфолокија илә лексиканын, нәһајәт, лексика илә фонетиканын үзви сурәтдә бир-биринә бағлы олмасына бахмајараг, бунлар һәр бири ајрылыгда өјрәнилмәлидир. Чүнки елмдә тәчрид етмәк вә ајрылыгда тәдгигат иши апармаг ән јахшы вә бәјәнилмиш бир үсулдур. Мәсәлән, һәндәсәдә хәтләр, бучаглар; тәбиијјатда һүчејрә бәһсләри ајрылыгда тәдгиг олунур. Һалбуки хәтләр, бучаглар чисимлә; һүчејрә исә чанлы организмлә сых мәрбутдур. Еләчә дә тарихән тәшәккүл тапмыш вә кетдикчә зәнкинләшән, сәлисләшән, тәкмилләшән дилимизин лүғәт тәркиби, фонетик вә грамматик гурулушу ајрылыгда, тәчрид олунмуш һалда өјрәнилмәсинә бахмајараг, һәмишә бир-бирилә сых әлагәдә олдуғуну нәзәрдән гачырмамаг лазымдыр.

Хүсусән, грамматиканын бәрабәр һүгуглу олан тәркиб һиссәләрини—морфолокија вә синтаксиси бир-биринә табе етмәк вә ја бирини о бирисинин ичәрисиндә әритмәк чәһдләри һеч бир вахт елми чәһәтдән доғру һесаб едилә билмәз. Әксинә, бунларын гаршылыглы әлагәсинин нәдән ибарәт олдуғуну вә бу әлагәнин нечә тәзаһүр етдијини арашдырмаг лазымдыр. Мәсәлән, морфолокијада фе'л бәһсиндә тә'сирли вә тә'сирсиз фе'лләр өјрәнилир. Бу чүр фе'лләр чүмләдә бир үзв—хәбәр јериндә ишләдилдикдә објектин субјектә (јә'ни грамматик мүбтәдаја) чеврилмәси вә ја мүстәгим, гејри-мүстәгим објект (јә'ни васитәсиз вә васитәли тамамлыг) тәләб олунмасы синтаксисдә ајдынлашыр.

Мүгајисә ет:

1. *Ишыг јанды. Гапы ачылды.*
2. *Ишығы јандырды. Гапыны ачды.*

I мисалда „јанды", „ачылды" тә'сирсиз фе'лләри хәбәр јериндә ишләдилдији үчүн објект (ишыг, гапы) мүбтәда вәзифәсиндәдир. II мисалда һәмин фе'лләр тә'сирли олдуғу үчүн објектләр (ишыг, гапы) өз әсас вәзифәсиндә, јә'ни тамамлыг јериндә ишләдилмишдир. Бунларын мүбтәдалары чох асанлыгла бәрпа едилә биләр (*О, ишығы јандырды. О, гапыны ачды*). Әкәр „о" сөзүнү мувафиг објектләрдән (ишыг, гапы) әввәл веркүлсүз ишләтсәк, тә'јин олур. Бурадан ајдын олур ки, лексик-семантик мә'налардан вә морфоложи гурулушдан асылы олмајараг сөзләрин синтактик вәзифәләри мүхтәлиф ола биләр, лакин синтаксисин бир тәрәфдән мәнтиг, дикәр тәрәфдән морфолокија илә сых әлагәси олдуғундан бу вә ја дикәр синтактик һадисәни изаһ етмәк үчүн бир чох һалларда бунлардан истифадә едилмәлидир. Демәк, синтаксисин өзүнүн тәдгиг објекти олмасына бахмајараг, бурада сөзләрин лексик-семантик, мәнтиги-грамматик мә'налары да бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Чүнки бизим нитгимиздә бунлар бир-бириндән ајрылмајан диалектик бир вәһдәт тәшкил едир.

Синтактик әлагәләр

Дилимизин лүғәт тәркибиндә олан сөзләр, сөз бирләшмәләриндә вә ја чүмләләрдә мүәјјән бир гајдада, јә'ни мәнтиги бир әсасда бирләшир. Сөзләрин бу чүр бирләшмәси синтактик әлагә адланыр. Синтактик әлагә әмәлә кәтирмәк үчүн јанашма, узлашма вә идарә адланан үсуллардан бири олмалыдыр. Синтактик әлагәләр онларын үсулларындан асылы олараг биртәрәфли, икитәрәфли; билаваситә вә ја билваситә ола биләр. Синтактик әлагәләрин бу чүр мүхтәлиф олмасы вә онларын үсуллары һаггында мувафиг бәһсләрдә әтрафлы мә'лумат вериләчәкдир, лакин һәләлик мүәјјән бир тәсәввүрә малик олмаг үчүн бу барәдә умуми вә гыса сурәтдә бәһс едилмәлидир.

Јанашма

Азәрбајчан дилиндә синтактик әлагәли сөзләр ја бәрабәр һүгуглу, ја да бунлардан бири (ја бир групу) табеедичи, о бириләри исә табе вәзијјәтдә олур. Бир гајда олараг, чох вахт табе сөз (ја сөз групу) табеедичидән әввәл кәлир, лакин бә'зи һалларда әксинә дә ола биләр. Јанашма ифадә үсулунда табе сөз һеч бир сөздәјишдиричи шәкилчи гәбул етмир вә әввәлдә кәлир. Бурада синтактик әлагә бир тәрәфли вә билаваситә олур. Табе сөз һәмишә атрибутив (тә'јин вә зәрфлик) мә'насыны билдирир.

Мәсәлән:

1. Бизим *сон* ингилаб, *бөјүк* ингилаб.
Бурада, *бу* шәһәрдә тамамланачаг.
(С. Вурғун, „Заманын бајрагдары“, сәһ. 18).

2. *Бу* јол *парлаг* сабаһа, *хошбахт* кәләчәјә кедирди.
(М. Ибраһимов, „Кәлчәк күн“, сәһ. 622).

3. Доғрусу, бу сөзләрин мә'насыны о *јахшы* баша дүшмүрдү.
(Һ. Меһди, „Сәһәр“, сәһ. 627).

Бу мисалларда: сон, бөјүк (ингилаб), бу (шәһәр), бу (јол), бу (сөз), парлаг (сабаһ), хошбәхт (кәләчәк), јахшы (баша дүшмүрдү) сөзләри биртәрәфли вә билаваситә синтактик әлагә үзрә өзләриндән сонра кәлән сөзләрлә јанашыб, атрибутив (тә'јин, зәрлфик) мә'на билдирир. Көрүндүјү үзрә, јанашма синтактик үсулунда сөзләрин сырасы мүһүм рол ојнајыр, јә'ни табеедичи вә табе сөзләр мүтләг бир-биринин јанында олмалыдыр вә бунларын арасында чох мәһдуд мигдарда башга сөз (бир, әдәд, чүт, дәнә вә с.) ишләдилә биләр.

Мүгајисә ет: Даш бир ев, беш әдәд дәфтәр вә с.

Узлашма

Узлашма синтактик үсулунда ики вә даһа чох сөз бир морфоложи әламәт үзрә ујғунлашыб, бирләшир. Азәрбајчан дилиндә узлашма шәхсә вә кәмијјәтә көрә олур вә табе сөз (ја сөз групу) табеедичи сөздән сонра ишләдилир. Узлашмада икитәрәфли вә билаваситә синтактик әлагә вардыр.

Мәсәлән:

Онлар икиликдә гаранлыг мешәни бир јердә *ахтардылар*.
(С. Рәһимов, “Шамо“, сәһ. 4).

Бу чүмләдә „онлар“, „ахтардылар“ сөзләри шәхсә вә кәмијјәтә көрә узлашмышдыр, јә'ни һәр ики сөз ејни формал әламәт үзрә (III шәхс, чәм) бирләшдирилмишдир. Бунларын арасында икитәрәфли формал әламәт олдуғу үчүн истәнилән гәдәр сөз ишләдилә биләр. Шәхсә көрә һәмишә узлашма олдуғу һалда, бә'зән кәмијјәтчә узлашма олмур ки, бу да јарымчыг узлашма адланыр.

Мәсәлән:

Бирдән *ичәридәкиләр ајаға дурду*.
(И. Шыхлы, „Ајрылан јоллар“, сәһ. 75).

Узлашма сөз бирләшмәләриндә дә олур.

Мүгајисә ет:

Мәним китабым, сәнин китабын, онларын китаблары (*китабы*) вә с.

Идарә

Идарә синтактик үсулунда табе сөз табеедичи сөзүн тәләби үзрә, әсасән, исмин мүәјјән һал шәкилчисини гәбул едир. Идарә синтактик үсулунда биртәрәфли, билаваситә әлагә вардыр вә табе сөз (ја сөз групу) табеедичи сөздән әввәл кәлир.

Мәсәлән:

Кәримзадә *нәвәсинә* чох *шејләр* демәк, бу китабла әлагәдар *һиссләрини* бөлкә дә тәкрар етмәк истәјирди.
(М. Чәлал, „Јашыдларым“, сәһ. 8).

Бу чүмләдә „нәвәсинә“, „һиссләрини“ сөзләри „демәк“, „тәкрар етмәк истәјирди“ сөзләрилә идарә олунмушдур.

Идарә синтактик үсулу илә бир чох вәзијјәтдә табе сөз вә табеедичи сөзләр арасында синтактик әлагә әмәлә кәтирилә биләр.

а) табеедичи сөз фе'л олдуғда;

Мәсәлән:

Бурадан Хәзәр саһилинә кениш бир мәнзәрә *ачылырды*.
(Һ. Меһди, „Сәһәр“, сәһ. 18).

б) тә'јини сөз бирләшмәләриндә;

Мәсәлән:

Шамо бу *адамларын сөзләрини* Дәли дағдан белә өз башында доландырмаға, өз үрәјиндә кәздирмәјә башламышды.
(С. Рәһимов, „Шамо“, сәһ. 429).

в) гошма илә ишләдилән сөзләрдә;

Мәсәлән:

О һәрдән бир *клуба сары* бахыр (ды).
(Ә. Әбүлһәсән, „Тамаша гарынын нәвәләри“, сәһ. 4).

I мисалда „ачылырды“ фе'линин хәбәринин тәләби үзрә „бурадан“, „Хәзәрин саһилинә“ зәрфликләри исмин чыхышлыг вә јөнлүк һалларындадыр. Ејни вәзијјәт фе'лلик әламәтини гисмән өзүндә сахлајан фе'ли сифәт, фе'ли бағлама, мәсдәр, фе'ли исимләрдә дә ола биләр*. II мисалда „адамларын сөзләри“ бирләшмәсиндә II тәрәфин (сөзләри) тәләби үзрә I тәрәф

---

*. Китабын һәчминдән асылы оларағ бундан сонра анчаг әсас вариантa аид мисаллар вериләчәкдир.

(адамларын) исмин јијәлик, III мисалда исә „сары“ гошмасынын тәләби илә „клуб“ сөзү јөнлүк һалындадыр.

Идарә синтактик үсулунда формал әламәт олдуғу үчүн сөз бирләшмәләриндә вә чүмләдә табе сөзлә табеедичи сөз арасында истәнилән гәдәр башга сөзләр ишләдилә биләр.

Сөз бирләшмәләри

Сөз бирләшмәләри синтаксисин тәдгиг објектләриндән биридир, лакин узун мүддәт грамматика китабларымызын бә'зиләриндә бу бәһс тамамилә нәзәрдән гачырылмыш, бә'зиләриндә исә мәсәләјә лексик-семантик чәһәтдән јанашылараг, „тәркиби-изафи“, „изафәт тәркиби“ „изафәт“, „тәркиби-төвсифи“, „сифәт тәркиби“ адлары илә исим вә сифәт бәһсләриндә, јә'ни морфолокијада верилмиш, бә'зиләриндә исә сөз бирләшмәләри һәддиндән артыг шиширдилиб, „словосочинение“, „слово сочитание“ термини илә бүтүн синтаксис нәзәрдә тутулмушдур.*

Совет дөврүндә, сон вахтларда „изафәт“ әввәлчә „јијәлик бирләшмәси“, сонралар „тә'јини сөз бирләшмәси“ термини илә әвәз олунараг, грамматика китабларында морфолокијадан синтаксисә садәчә көчүрүлмүш вә бу мөвзуда бир сыра елми мәгаләләр вә әсәрләр јазылмышдыр**.

Сөз бирләшмәләринин грамматик маһијјәтини јахшы баша дүшмәк үчүн чүмләдә сөзләрин синтактик әлагәләрини вә бунун нәтичәсиндә онларын груплашмаларыны нәзәрдән кечирәк.

Мәсәлән:

Дәниздә туфан галхыр. Хәзәрин ағ көпуклу чылғын далғалары саһили кәмирирди,

(Һ. Меһди, „Сәһәр“, сәһ. 5).

---

*. Бах: 1) Казым бәј—„Түрк-татар дилинин грамматикасы“ (русча), Казан. 1839.

2) Макаров Т.—„Татарская грамматика кавказского наречия“, Тифлис, 1848.

3) Ә. Вәзиров—„Учебник татарско—адербайджанского наречия„ Петербург, 1861

4) М. Әфшар—„Фәнни-сәрфи-түрки“ (фото сурәти).

5) Н. Нәриманов—„Түрк—Азәрбајчан дилинин мүхтәсәр сәрфнәһви“, Бакы, 1899.

**. Бах: 1) М. А. Ширәлијев, М. Һүсејнов—„Азәрбајчан дилинин грамматикасы“ (II һиссә), Бакы, 1956.

2) М. Һүсејнзадә—„Мүасир Азәрб. дилиндә тә'јини сөз бирләшмәләри“. Азәрб. ССР ЕА Низами адына Әдәбијјат вә Дил Институтунун Әсәрләри, Бакы, 1953, 1954, IV—V чилд

3) М. Һүсејнзадә—„Мүасир Азәрб. дилиндә тәктәрәфли вә мүрәккәб тә'јини сөз бирләшмәләри“, Бакы, 1957.

Бу мүрәккәб чүмләнин тәркибиндә ики садә чүмлә вардыр:

I чүмләдә ајры-ајры сөзләрин һәр бири тәкликдә бир чүмлә үзвү (галхыр-хәбәр, туфан-мүбтәда, дәниздә-јер зәрфлији) јериндә ишләдилмишдир. II чүмләдә исә мүәјјән дәрәчәдә фәрг нәзәрә чарпыр. Белә ки, „Хәзәр“ вә „далғалар„ сөзләри арасында әввәлчә синтактик әлагә јарадылдыгдан, јә'ни сөз бирләшмәсинә чеврилдикдән сонра (Хәзәрин далғалары) чүмләдә бир үзв (мүбтәда) вәзифәсиндә ишләдилмишдир. Бу мисалдан ајдын олур ки, сөз бирләшмәләри ајры-ајры сөзләр кими чүмләнин тикинти материалына чеврилиб, бир үзв јериндә ишләдилә билир. Сөз бирләшмәләринин анчаг синтактик әлагә нәтичәсиндә јарадылдығыны нәзәрә алараг мәсәләјә, мәһз, синтактик чәһәтдән јанашмаг вә буну әсас көтүрмәк лазымдыр. Әкәр морфоложи, лексик—семантик вә с. чәһәтләр әсас көтүрүлмүш олса, онда бунунла әлагәдар бир чох мәсәләләр—тә'јини сөз бирләшмәси, фразеоложи бирләшмәләр, мүрәккәб сөзләр, һәтта чүмлә ајдынлашдырылмамыш галар вә ики бөјүк сәһвә јол верилмиш олар:

1. Лексик-семантик мә'на әсас көтүрүлсә, сөз бирләшмәләрини морфолокијаја гајтармалы вә нитг һиссәләри арасында бөлүшдүрмәли оларыг. Лакин бу бир һәгигәтдир ки, биздән әввәлкиләрин бу чүр тәдгигаты һеч бир мүсбәт нәтичә вермәмиш вә јухарыда гејд едилмиш бир чох мәсәләләр индијә гәдәр һәлл олунмамышдыр.

II. Дилимизин лүғәт тәркибиндә олан сөзләрин мигдары гәдәр, мүбалиғә олмасын, бәлкә, даһа артыг сөз бирләшмәләри дүзәлтмәк олар, бунлары мә'на груплары үзрә тәсниф етмәк физики чәһәтдән гејри-мүмкүндүр. Әкәр мүмкүн олса белә, бу, дилчилијин семантика бәһсинә аиддир. Бир дә ахы бу чүр бөлкү нәјә лазымдыр? Әкәр сөз бирләшмәси васитәсилә јени вә мүрәккәб сөз дүзәлдилибсә, морфолокијада аид олдуғу нитг һиссәсиндә мә'на груплары үзрә өјрәнилир. Әкәр садәчә бирләшмә кими чүмләнин тәркибиндә бир үзв јериндә ишләнирсә, онда мәсәләјә сырф грамматик абстрактлашма нөгтеји-нәзәриндән јанашмаг лазым кәлир. Мәкәр биз чүмлә үзвләри вә ја чүмлә нөвләрини кечдикдә ајры-ајры сөзләрин лексик-семантик мә'на групларыны әсас көтүрүрүк? Биз синтактик гурулуша мүәјјән дәрәчәдә тә'сир едән вахт лексик-семантик чәһәти бир васитә кими көтүрүб, морфолокија илә синтаксисин гаршылыглы әлагәсини изаһ едирик.

Мәсәлән:

1. Ичласда *гәрара алынды.*
2. Евләр *тикилди*

Бу ҹүмләләрдә хәбәрләрин һәр икиси фе'лин мәчһул нөвүндәндир. I ҹүмләнин шәхссиз (мүбтәдасыз), II ҹүмләнин шәхсли (мүбтәдалы) олмасы, јә'ни објектин субјектә чеврилмәси мүтләг хәбәр јериндә ишләдилмиш фе'лин мәчһул нөвүнүн лексик-семантик мә'насы илә изаһ олунмалыдыр. Белә һаллар хүсусидир. Беләликлә, „инсан тәфәккүрүнүн узун сүрән абстрактлашма фәалијјәти нәтиҹәси"[1] олараг, конкрет мүбтәда вә хәбәрдән бәһс едилмәдији кими, үмумијјәтлә сөз бирләшмәләриндән, онун синтактик әлагә вә үсулларындан, ҹүмләдәки вәзифәсиндән вә с. данышмаг лазымдыр. Лексик-семантик ҹәһәт әсас көтүрүлүб, тәдгигат иши апарылмыш анҹаг бириҹи нөв тә'јини сөз бирләшмәси 4 әсас група вә һәр груп 8—10 варианта бөлүндүкдән сонра јалныз I групун (а) вариантынын 5 хүсусијјәти верилмишдир[2]. Әкәр мәсәлә бир аз да дәринләшдирилмиш олса, онда груп, вариант вә хүсусијјәтләри нөмрәләмәк үчүн әлифбамыздакы һәрфләр кифајәт етмәзди. Мүәллифин бу ҹүр мүрәккәб бир мәсәләни семантик ҹәһәтдән гисмән һәлл етмәси тәгдирәлајигдир.

Лакин тәдрис ишиндә бу ҹүр бөлкүнүн әлверишли олмадығы тәҹрүбәдә сүбут едилмишдир. Ән чалышган тәләбә белә бу груп, вариант вә хүсусијјәтләрин ичиндә итиб галыр.

Бүтүн бунлардан елә бир нәтиҹә чыхарылмасын ки, лексик-семантик ҹәһәт тамамилә рәдд едилир, буну әсас көтүрмәк вә мәһз бундан чыхыш етмәк доғру елми нәтиҹә вермәдији үчүн синтактик әлагә вә үсуллар әсас олмалыдыр. Синтаксисин башга саһәләриндә олдуғу кими јери кәлдикдә бундан, јә'ни лексика-семантикадан көмәкчи бир васитә кими истифадә етмәк лазымдыр. Сөз бирләшмәси илә сөзләрин бирләшмәси арасындакы фәрги ајдынлашдыраркән ики хүсусијјәт ортаја чыхыр:

I. Ән азы ики сөз арасында синтактик әлагәни билдирмәк үчүн синтактик үсуллардан бири (јанашма, узлашма вә идарә) вә ја бир нечәси олмалыдыр.

II. Сөз бирләшмәләри бир синтактик суала ҹаваб вериб, бир үзв јериндә ишләдилмәлидир.

Әввәлҹә бу ики шәртин тәркиб һиссәләрини изаһ едәк. Дилимизин лүғәт тәркибиндән һәр һансы ики сөз көтүрүлүб, синтактик үсуллардан бири вә ја бир нечәсилә ишләдилсә, јенә дә сөз бирләшмәси олмаз. Мәсәлән, китаб вә тахта сөзләриндән сөз бирләшмәси (китабын тахтасы, китаб тахтасы, китаб тахта) дүзәлтмәк мүмкүн дејилдир. Чүнки бунларын бирләшмә олмасы үчүн бир дахили мәнтиги рабитә лазымдыр. Китабын ҹилди, китаб вәрәги вә с. сөз бирләшмәләрини дүзәлтмәк мүмкүндүр. Чүнки бу сөзләрин арасындакы дахили мәнтиги рабитә нәтиҹәсиндә синтактик әлагә јаранмыш, синтактик әлагә олдуғу үчүн өзүнә мәхсус синтактик үсуллардан бири вә ја бир нечәси хариҹи әламәт кими тәзаһүр етмишдир.

Ҹүмлә гурулушунда да ејни вәзијјәт вардыр. Дахили мәнтиги рабитәси олмајан, лакин үзвләри јериндә олан „ҹүмлә" һәгиги мә'нада ҹүмлә һесаб едилә билмәз.

Мәсәлән:

Дәвә дәлләклик едәр көһнә һамам ичиндә (нағылларда).

Бу мисалда мүбтәда (дәвә), хәбәр (дәлләклик едәр), тә'јин (көһнә), зәрфлик (һамам ичиндә) вардыр, лакин буну ҹүмлә гәбул етмәк олармы? Әлбәттә, јох.

Елә дә, сөз бирләшмәсинин тәркибиндә олан сөзләр арасында мүәјјән мәнтиги рабитәнин олмасы шәртдир. Нә үчүн бу шәртдә ән азы „ики сөз" ифадәси ишләдилмиш, дилимиздә чохлу тәктәрәфли тә'јини сөз бирләшмәси дә јохдурму? суалына ҹаваб олараг демәлијик, бунлар сөз бирләшмәләринин хүсуси һалларыдыр, елмдә, мәсәлән, конкрет олараг тибб елминдә, әввәлҹә нормал анатомија, сонра исә онун хүсуси һалы олан патоложи анатомија тәдгиг олунур. Нормал вәзијјәт нәзәрә алынараг бурада „ән азы ики сөз" ифадәси ишләдилмишдир.

Бүтүн бу изаһатдан мә'лум олду ки, ҹүмләдә сөзләрин синтактик әлагәси вә онларын синтактик үсулларында мүәјјән систем вә ганунаујғунлуг вардыр. Ајры-ајры сөзләрин бирләшмәси ики гајдада олур.

1. Бәрабәр һүгуглу вә 2. Гејри-бәрабәр һүгугулу.

Мәсәлән:

Нијаз вә *Ајаз* кәлиб, Муса кишинин *сағында* вә *солунда* отурдулар, каһ *Фридуна*, каһ *аталарына* бахыр, сәсләрини чыхармырдылар.

(М. Ибраһимов, „Кәләҹәк күн", сәһ. 19).

2. *Инсан оғлу ҹан верәр пәрванә тәк* атәшләрә,
Дүз сөзүн, дүз илгарын, дүз е'тибарын ешгинә.

(С. Вурғун, „Истибал тәранәси", сәһ. 224).

I мисалдакы „Ајаз вә Нијаз", „сағында вә солунда" вә с. сөзләр һәмһүгуг әсасда груплашмышдыр, бунлар ҹүмләдә һәмҹинс үзвләрдир. II мисалда исә „инсан оғлу", „пәрванә тәк", „дүз сөзүн", „дүз илгарын", „дүз е'тибарын ешгинә", бирләшмәләриндә сөзләр бир-бириндән асылы вәзијјәтдәдир.

---

1. И. Сталин—Марксизм вә дилчилик мәсәләләри, Бакы, Азәрнәшр, 1958, сәһ. 23.
2. Бах: Азәрб. ССР Елмләр Академ. Низами адына Әдәбијјат вә Дил Институтунун Әсәрләри, V ҹилд, Бакы, 1958, сәһ. 5—28.

Демәли, сөз бирләшмәләриндә мүтләг бир сөзүн (ја сөз групунун) табе, о бириләрин исә табеедичи олмасы шәртдир. Чох вахт табе сөз (ја сөз групу) әввәл, табеедичи сөз (ја сөз групу) сонра кәлир. Бундан башга әввәл кәлән һиссә I тәрәф (компонент), сонра кәлән һиссә II тәрәф (компонент) адланыр.

Мүгајисә ет:

Мәктәб директору, *мәктәбин* *бинасы*
↓ ↓ ↓ ↓
I тәрәф II тәрәф I тәрәф II тәрәф

Тәрәфләр бир сөздән вә ја чох сөздән ибарәт олур.
Мүгајисә ет:

1. *Колхозун сәдри*, 2. *Колхозун бағы, тарласы, фермасы.*
3. *Огтајын, Зүлејханын Елмиранын китаблары.*

Бунлары билдикдән сонра сөз бирләшмәсинә аид II шәрти, јә'ни бир синтактик суала чаваб олуб, бир үзв јериндә ишләдилмәсини изаһ едәк.

Мәсәлән:

Сәни балам кими бағрыма басдым,
Сәнин һәр ағрына мән гулаг асдым.
(С. Вурғун, „Истигбал тәранәси",сәһ. 101).

Бу мисалдакы сөзләрин груплашыб, чүмләдә бир үзв јериндә ишләдилмәсини нәзәрдән кечирәк:

1. Балам кими (нечә?)—тәрзи-һәрәкәт зәрфлији-исим-гошма.
2. (Өзүмүн) бағрыма (һара?)—јер зәрфлији-әвәзлик-исим.
3. Сәнин ағрына (нәјә?)—васитәли тамамлыг-әвәзлик-исим.
4. Гулаг асдым (нә етдим?)—фе'ли хәбәр-исим-фе'л.

Бунларын арасындакы синтактик үсуллары көстәрәк:

1) чүмләдә тәрзи-һәрәкәт зәрфлији јериндә ишләдилмиш (балам кими) ики сөздән бири гошмадыр. Мә'лумдур ки, гошмалар гошулдуғу сөзләрин ја мүәјјән һалда олмасыны (идарә) тәләб едир (Мәсәлән, сәнин кими); ја да садәчә јанашма үсулу илә (балам кими) гурулур. Бундан ајдын олур ки, груплашыб чүмләдә бир үзв јериндә ишләдилмиш сөзләрин тәрәфләриндән бири көмәкчи нитг һиссәси (гошма) илә ифадә олуна биләр.

2) чүмләдә јер зәрфлији јериндә ишләдилмиш „бағрыма" сөзүнүн сонунда нисбәт шәкилчиси (ым) васитәсилә I тәрәфи (өзүмүн-өз) чох асанлыгла бәрпа едилә биләр. Бу, тә'јини сөз бирләшмәсинин хүсуси бир нөвү (тәктәрәфли) олуб, дилимиздә чох ишләдилир.

3) чүмләдә васитәли тамамлыг јериндә ишләдилмиш „сәнин ағрына" сөзләри III нөв тә'јини сөз бирләшмәсидир.

4) чүмләдә хәбәр јериндә ишләдилмиш „гулаг асдым" фе'ли мүрәккәбдир. Бу да идарә синтактик үсулу илә дүзәлдилмиш вә көрүндүјү үзрә, бир үзв јериндә ишләдилмишдир. Бу сөз групларындан үчүнүн I вә II тәрәфи заһирдәдир, биринин исә (бағрыма) I тәрәфи чох асанлыгла бәрпа едилә биләр.

Чүмләдә ишләдилән ајры-ајры сөзләрә ајрылыгда верилән суалларла чүмлә үзвүнә бүтөвлүклә верилән суалы фәргләндирмәк лазымдыр. Чүнки чүмлә үзвү (јә'ни синтактик чәһәтдән әлагәли) олмајан, лакин чүмләдә иштирак едән хитаблар, ара сөзләр дә мүәјјән суала чаваб верир

Мәсәлән:

Дилбәр, сәндән нә әчәб белә динч отурмушсан, хәстә дејилсән ки?
(Ч. Чаббарлы, „Дилбәр", сәһ. 22).

Бу мисалда „Дилбәр" сөзү хитабдыр вә „ким" суалына чаваб верир. Беләликлә, ајры-ајры сөзләрә верилән суаллар лексик, чүмлә үзвүнә верилән суаллар исә синтактик суал адланыр. Лексик суал илә синтактик суалын ујғун олуб-олмамасы нитг һиссәсинин әсас тәһким олдуғу чүмлә үзвү јериндә ишләдилиб-ишләдилмәмәси илә әлагәдардыр (бу барәдә чүмлә үзвү бәһсиндә мә'лумат вериләчәкдир). Сөзләрин груплашыб, чүмләдә бир үзв јериндә ишләдилмәсиндә һәмин бу гајда нәзәрә чарпыр.

Мүгајисә ет:

балам кими — *(өзүмүн) бағрыма*
ким? — *кимин? нәјинә?*
нечә? — *һара?*

Сәнин ағрына — *гулаг асдым*
Кимин? нәјинә? — *нә? нә етдим?*
нәјә? — *нә етдим?*

Көрүндүјү үзрә, әкәр јухарыда көстәрилмиш шәртләри ән азы ики сөзүн синтактик, әлагәсини, бир синтактик суала чаваб олуб, бир үзв јериндә ишләдилмәсини әсас көтүрүб, сөзләрин груплашмасыны јохласаг, онда бураја әсасән дахил едилә биләр:

1. Тәјини сөз бирләшмәләри;

Мәсәлән:

Чобанларын түтәк сәси, атларын кишнәмәси, итләрин һүрүшмәси ешидилди.

(С. Гәдирзадә, „Сармашыглы ајнабәнд", сәһ. 516).

II **Гошма илә ишләдилән сөзләр;**

Мәсәлән:

Инди бу шәһәри *горумаг үчүн*
Сүрүр оғуллары газмаларда күн.

(М. Раһим, „Ленинград көјләриндә", сәһ. 10).

III. **Мүрәккәб сөзләр;**

Мәсәлән:

Фридун 1915-чи илдә...*Азәршәһәрдә* анадан олмушду.

М. Ибраһимов, „ Кәләчәк күн," сәһ. 10).

IV. Идиоматик ифадәләр вә фразеоложи бирләшмәләр.

Мәсәлән:

Анчаг инди *әли әтәјиндән узун* кәлмишди.

(Һ. Меһди, „Сәһәр", сәһ. 355).

Бу мисалларда анчаг сөзләрин груплашараг бир синтактик суала чаваб вериб, бир үзв јериндә ишләдилмәсинин әсас нөвләри көстәрилмишдир. Бунларын тәфәррүаты вә хүсуси чәһәтләри дә һесаба алынса, мәсәләнин мүрәккәблији өз-өзүнә ајдын олар. Бир дә, јалныз бу ики шәрт нәтичәсиндә сөз бирләшмәләри илә мүрәккәб сөзләр, гошма илә ишләдилән сөзләр, идиоматик ифадәләр вә фразеоложи бирләшмәләр, һәтта чүмләләр арасындакы һүдуд позула биләр. Сөз бирләшмәләринә там вә дәгиг бир тә'риф вермәк вә ону башга сөз групларындан фәргләндирмәк үчүн јенә бә'зи шәртләрин олмасы зәруридир.

Јухарыда кәтирилмиш мисаллардан ајдын олур ки, синтактик әлагә нәтичәсиндә бир синтактик суала чаваб олуб, бир үзв јериндә ишләдилән сөзләрин груплашмасында сәрбәстлик вә гејри-сәрбәстлик вардыр.

Мәсәлән, I вә II мисалларда тәрәфләрдәки сөзләрин (Чобанларын түтәк сәси, атларын кишнәмәси, горумаг үчүн) груплашмасы бир нөв сәрбәст вә мүвәггәтидир, лакин III вә IV мисалларда исә (Азәршәһәр, әли әтәјиндән узун) гејри-сәрбәст вә даимидир. Јә'ни бунларын тәркибиндә олан сөзләри һеч бир вәчһлә дәјишдирмәк (јә'ни „әли әтәјиндән узун" әвәзинә „ајағы әтәјиндән узун") олмаз. Бунлар ајры ајры сөзләрдән ибарәт олмасына бахмајараг, мөһкәм ајрылмаз бир күлл һалында јени бир мәфһум ифадә едир.

Сөзләрин бу чүр гејри-сәрбәст бирләшмәси нөгтеји-нәзәриндән мәсәләјә јанашдыгда мүрәккәб сөзләри, идиоматик ифадәни, фразеоложи бирләшмәләри, синтактик әлагә вә чүмләдә бир үзв јериндә ишләдилмәсинә бахмајараг, һеч бир вәчһлә тә'јини сөз бирләшмәси гәбул етмәк олмаз.

Доғрудур, мүрәккәб сөзләрин, идиоматик ифадә вә фразеоложи бирләшмәләрин бир чоху тарихән вә инди дә тә'јини сөз бирләшмәләри әсасында гурулмуш, лакин бунлар артыг гејри-сәрбәст вә даими бирләшмәјә чеврилиб, ајры-ајры мәфһумлары ифадә едир. Һәтта бир чохунун синонимләри дә вардыр.

Мүгајисә ет:

Тора дүшмәк—долашмаг, әлә салмаг—саташмаг, далда галмаг—кериләмәк вә с.

Һалбуки тә'јини сөз бирләшмәләри еіни ики шәртлә (синтактик әлагә, бир синтактик суала чаваб вериб бир үзв јериндә ишләдилмәси әсасында) дүзәлдилән сәрбәст бирләшмәдир. Бир дә, тә'јини сөз бирләшмәсиндә тәрәфләрин һансы нитг һиссәси илә, даһа доғрусу, исимлә вә ја исимләшмиш башга нитг һиссәсилә ифадә олунмасы шәрти бураја әлавә едилсә, гошма илә ишләдилән сөзләрдән фәргләнәр.

Беләликлә, бу изаһатдан сонра тә'јини сөз бирләшмәсинә тәгриби вә шәрти тә'риф вермәк мүмкүндүр:

Ән азы ики исим вә ја исимләшмиш башга нитг һиссәләринин синтактик әлагәси нәтичәсиндә бир синтактик суала чаваб олан вә чүмләдә бир үзв јериндә ишләдилән сәрбәст бирләшмәјә тә'јинин сөз бирләшмәси дејилир.

Сөз бирләшмәсилә чүмләнин һүдудуну тә'јин етмәк олдугча мүһүмдүр. Чүнки сөз бирләшмәләрини предикатив вә гејри-предикатив олмаг үзрә ики група бөләрәк предикатив бирләшмәни чүмлә, гејри-предикативи исә сөз бирләшмәси һесаб едәнләр вардыр[1].

Сөз бирләшмәләрини предикатив вә гејри-предикатив групларa бөлмәк, предикативләри чүмлә һесаб етмәк заһирән чох асан вә тәбии көрүнүр. Әввәлчә демәлијик ки, белә бир чәһд рус дилчилијиндә дә олмуш, лакин мүсбәт бир нәтичә әлдә едилмәмишдир.[2] Бир дә, әкәр бу мәсәлә бу чүр асанлыгла һәлл едилмиш олсајды, дилчилик әдәбијјатындан мә'лум олдуғу кими, индијә гәдәр чүмләјә ики јүзә гәдәр тә'риф верилмәзди. Белә һалларда һәр дилин өз хүсусијјәтләри нәзәрә алынмамыш вә бурадан чыхыш едилмәмишдир. Гејд етмәлијик ки, умумијјәтлә, сөз бирләшмәләри, о чүмләдән дилимизә хас олан тә'јини сөз бирләшмәләри өзүнә мәхсус интонасија илә чүмләдән фәрг-

---

1. М. Һүсејнзадә—Мүасир Азәрб. дилиндә тәктәрәфли вә мүрәккәб тә'јини сөз бирләшмәләри, Азәрб. Универ. Нәшријјаты, Бакы, 1957 сәһ. 3.

2. Бах: Мүасир рус дилинин синтактик мәсәләләри (рус[illegible]а), Москв[illegible], 1950, сәһ. 127—183.

ләнир вә беләликлә дә чүмләнин тикинти материалына чеврилир, јә'ни бир үзв јериндә ишләдилир.

Доғрудур, бә'зи сөз бирләшмәләри чүмлә, һәтта фразеоложи бирләшмә ола биләр.

Мүгајисә ет:

1. Сәһәр. Колхозун тарласы (адлыг чүмлә).
2. Чајын дашы, чөлүн гушу. } (фразеоложи
3. Атын дәлиси, икидин ағыллысы. } бирләшмәләр)

Јахуд бә'зи бирләшмәләрдә тәрәфләрин јерини дәјишдирмәклә (инверсијә) чүмләјә чевирмәк олур.

Мүгајисә ет:

Узун јол, ширин сөһбәт (бирләшмә).
Јол узун, сөһдәт ширин (чүмлә).

Мәсәлән:

Хәјалым доланар, кәзәр
Каһ Муғаны, каһ Елдары,
Мәнзил узаг, өмүр јары.
(С. Вурғун, „Истигбал тәранәси", сәһ. 139)

Белә һалларда бирләшмәјә хас олан јарымчыг интонасија, чүмләјә хас олан биткинлик интонасијасы илә әвәз олунур, лакин бу кәтирилмиш мисалларда анчаг хүсуси һал әкс олунур. Бунлар азлыг тәшкил едир. Доғрудур, дилимиздә предикатив сәчијјәли вә өзүнә мәхсус интонасија илә чүмлә дахилиндә јарым мүстәгил вәзијјәтә дүшмүш сөз группары вардыр ки, бунлар мәктәб грамматикаларында бир үзв кими көтүрүлүр. Бә'зи дилчиләр бунлары кенишләнмиш вә хүсусиләшмиш үзв, бә'зиләри исә будаг чүмлә һесаб едирләр.

1. О, мәктәбдә һәмишә *дәчәллик етмәји*, кичик бир бәһанә тапыб адамлара *саташмағы*, мүсаһибинин утандығыны, јахуд да азачыг тутулдуғуну көрәндә шылтаглыг едәрәк, *күлмәји* чох севирди.
(И. Шыхлы, „Ајрылан јоллар", сәһ. 5).

2. Анчаг бу гәдәр вахт јолда олдуғуна *бахмајараг*, онда һеч бир јорғунлуг әламәти көрүнмүрдү.
(С. Рәһман, „Нина", сәһ. 3).

3. Волгадан су *ичмиш* көһлән атларын
Үстүндә кирдаблы чајлара чумдуг.
(С. Вурғун, „Заманын бајрагдары", сәһ. 31).

Бу мисалларда мәсдәрләр (дәчәллик етмәк, саташмаг), фе'ли бағламалар (көрәндә, бахмајараг вә с.), фе'ли сифәт (ичмиш) фе'лә хас олан хүсусијјәтләрин бир гисмини өзләриндә сахладыглары үчүн әтрафына сөз топламаг, јә'ни

синтактик әлагә јаратмаг габилијјәтинә маликдир. „Мәктәбдә һәмишә дәчәллик етмәји" „мүсаһибинин утандығыны, јахуд да азачыг тутулдуғуну көрәндә", „волгадан су ичмиш (атлар)" вә бу кими предикатив сәчијјәли ифадәләри бирләшмә, хүсусиләшмә вә ја будаг чүмлә адландырмаг мәсәләси Азәрбајчан дилчилијиндә, үмумијјәтлә, түркологијада индијә гәдәр мүбаһисәлидир. Бу мәсәләнин һәлли үчүн биринчи нөвбәдә чүмләнин әсас әламәтләриндән бири олан предикативлији ајдынлашдырмаг лазымдыр. Предикативлији анчаг фе'лин хәбәр јериндә ишләдилмәси кими гәбул етмәк дүзкүн дејилдир.

Доғрудур, дилимиздә чүмләләрин чоху, әсасән, фе'ли, бир гисми исә исми хәбәрли олур.

Лакин исми вә ја фе'ли хәбәри олмајан чүмләләр дә вардыр (мәсәлән, адлыг чүмлә, сөз-чүмлә).

Демәк, предикативликдә шәхс вә заман шәкилчиләрини әсас көтүрмәк бә'зән јанлыш нәтичә верә биләр. Биз предикативлији кениш мә'нада реал һәјаты әкс етдирән, биткин бир мә'луматы хәбәр верән, М. Әфшарын јаздығы кими, „динләјәни интизарда гојмајан" мә'насында баша дүшмәлијик.

Әкәр мәсәләјә бу чүр јанашмыш олсаг, бир тәрәфдән фе'ли вә ја исми хәбәри олмајан чүмләләри (јанғын); дикәр тәрәфдән фе'ллик әламәтләрини гисмән өзүндә сахламыш вә чүмлә дахилиндә јарым мүстәгил вәзијјәтә дүшмүш фе'ли исим, мәсдәр, фе'ли сифәт вә фе'ли бағлама бирләшмәләрини ајдынлашдырмыш вә бунларын арасындакы һүдуду тә'јин етмиш оларыг.

Ола биләр ки, мәсдәр, фе'лдән дүзәлдилән исимләр тә'јини сөз бирләшмәсинин тәркибиндә ишләдилсин (мәсәлән, охумағын фајдасы, тәләбәнин охумағы, дил өјрәнмәк, атын јүрүшү, јүрүшүн әһәмијјәти), лакин јухарыда гејд едилдији кими, бунлар субстантивләшәрәк нисбәт вә һал шәкилчиләрини гәбул етдикдән сонра бирләшмәнин тәркибиндә ишләдилмишдир.

Бүтүн бунлардан ајдын олур ки, чүмләни предикатив бирләшмә кими гәбул етмәк олмаз. Һәр икисинин гурулмасында синтактик әлагә вә ифадә үсуллары бир олса да, өзләринә мәхсус бир чох чәһәтдән фәргләнир.

Тә'јини сөз бирләшмәләри

Азәрбајчан дилинә хас олан тә'јини сөз бирләшмәләри ингилаба гәдәрки грамматика китабларында „изафәт" ады илә исим бәһсиндә ики чүр: ја исмин һалларындан бири кими, ја да ајрыча верилмишдир. Һәр ики һалда анчаг „ики исмин

6842 1090
Азәрб. ССР ЕА
Низами адына ... әдәбијјат
институту
КИТАБХАНАСЫ
1047 5429

бир-биринә рәбт едилиб, үчүнчү бир мә‘на кәсб етмәсинә“ изафәт дејилмишдир. Биринчи тәрәф „мүзафүн-илеһ“, II тәрәф „мүзаф“ адланырды. Бундан сонра изафәт ики јерә бөлүнүрдү:

1. Изафәти-ламијјә, II. Изафәти-бәјанијјә. Нисбәт вә саһиблик билдирәнә (мәс., евин дамы, Әһмәдин папағы) изафәти-ламијјә, әшјанын нөв вә әслини билдирәнә (мәс., күмүш гашыг) изафәти-бәјанијјә дејилирди. Бу гысача тарихи мә‘луматдан ајдын олур ки, кечмиш грамматика китабларында әрәб вә фарс грамматикасынын тә‘сири алтында анчаг лексик-семантик чәһәт әсас көтүрүлмүш, онун синтактик маһијјәти нәзәрдән гачырылмышдыр. Совет дөврүндә јазылмыш грамматика китабларында бу мәсәлә синтаксисин тәдгиг објекти олдуғу нәзәрә алынараг, „изафәт“ термини әввәлчә „јијәлик бирләшмәси“, сонралар „тә'јини сөз бирләшмәси“ ады илә синтаксис бәһсинә дахил едилмишдир. Ејни бир грамматик һадисәјә аид терминләрин тез-тез дәјишмәси гисмән долашыглыға сәбәб олмушдур. Изафәт сөзү әрәбчәдән көтүрүлдүјү үчүн бу грамматик һадисәнин анчаг бир әламәти (саһиблик) нәзәрә алынараг, бунун әвәзиндә „јијәлик бирләшмәси“ термини јарадылмышдыр. Сонрадан мә‘лум олду ки, бу термин бир о гәдәр дә дәгиг дејилдир, грамматик һадисәни һәртәрәфли әһатә едә билмир (мәс., анамын кәлини, мәктәбин мүдири вә с.) Биринчи тәрәфдә тә‘јинлик әламәти нәзәрә алынараг, „јијәлик бирләшмәси“ термини „тә‘јини сөз бирләшмәси“ илә әвәз олунду. Тә‘јини сөз бирләшмәси термининдә дә дәгиг олмајан чәһәтләр вардыр, амма узун мүддәтдән бәри грамматика китабларымызда ишләдилдији үчүн буну башга бир терминлә әвәз етмәк чәтиндир. Лакин бир һәгигәт дә вардыр ки, „изафәт“ термини рус дилчилик әдәбијјатында „изафет“, „изафетные соединения“ кими инди дә ишләдилмәкдәдир. Тә‘јини сөз бирләшмәләриндә харичи әламәтләри нәзәрә алараг онлары схематик көстәрмәк мүмкүндүр.

I нөв тә‘јини сөз бирләшмәсиндә I вә II тәрәфдә һеч бир формал әламәт олмур. TT (јә‘ни: тә‘јин вә тә‘јин олунан).

II нөв тә'јини сөз бирләшмәсиндә I тәрәфин формал әламәти јохдур, II тәрәфинсә вардыр. TT_1 (формал әламәт (1) ишарәсилә көстәрилмишдир).

III нөв тә‘јини сөз бирләшмәсиндә һәр ики тәрәфин формал әламәти вардыр. T_1T_1.

Бурада формал әламәтин нәдән ибарәт олдуғуну изаһ етмәздән әввәл тә'јини сөз бирләшмәсинә верилмиш тә'рифи бир дә јада салаг: „Ән азы ики исим вә ја исимләшмиш башга нитг һиссәләринин синтактик әлагәси нәтичәсиндә бир синтактик суала чаваб олан вә чүмләдә бир үзв јериндә

ишләдилән сәрбәст бирләшмәјә тә'јини сөз бирләшмәси дејилир“. Бу тә'риф әсасында I нөв тә'јини сөз бирләшмәсинә јанашсаг, көрүрүк ки, тәрәфләр (TT) башга-башга синтактик суала чаваб олуб, чүмләдә башга-башга үзв јериндә ишләнилдији үчүн буну сөз бирләшмәси дејил, чүмләдә сөзләрин бирләшмәси кими гәбул етмәк лазым кәлир. Бир дә мәктәб грамматикасында јазылмышдыр ки, „Биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин 1-чи тәрәфи мүхтәлиф нитг һиссәләри, 2-чи тәрәфи исә анчаг исимләрлә ифадә олунур“ вә „биринчи тәрәф һәмишә тә'јин олур“[1]... Буну нәзәрә алараг биринчи тәрәфи исимлә (даш ев), сифәтлә (гырмызы бајраг), әвәзликлә (бу китаб) вә зәрфлә (јухары мәртәбә) ифадә олундуғу үчүн вердијимиз тә'рифә (анчаг исим вә исимләшмиш башга нитг һиссәләринин синтактик әлагәсинә) ујғун кәлмир. Беләликлә, ајдын олур ки, I нөв тә'јини сөз бирләшмәси вердијимиз тә'рифин үч тәркиб һиссәсинә (һәр ики тәрәфин исим вә ја исимләшмиш башга нитг һиссәләриндән олмасы, бир синтактик суала чаваб вериб, чүмләдә бир үзв јериндә ишләдилмәси) мүвафиг кәлмир. Илк әввәл гәбул етдијимиз принсипә садиг галараг бурада да синтактик чәһәти әсас көтүрмәлијик. Азәрбајчан дилиндә јузләрлә „морфоложи әламәт гәбул етмәјән вә јалныз јанашма үсулу илә әмәлә кәлән“[2] мүрәккәб сөзләр (Гара дәниз, гырхајаг вә с.) вардыр ки, бунлары бирләшмә гәбул етмәк олмаз.

Әкәр бу чүр јанашсаг, тә'јини сөз бирләшмәси илә мүрәккәб сөз арасындакы һүдуд позулмуш олар. Доғрудур, бизим тә'рифимизә көрә „Гара дәниз“, „гырхајаг“ вә с. бир синтактик суала чаваб вериб, чүмләдә бир үзв јериндә ишләдилир, лакин тә'рифдә көстәрилән башга бир шәртә (сәрбәст бирләшмә) ујғун кәлмәдији үчүн мүрәккәб сөздүр. Бир дә јери кәлмишкән демәлијик ки, I нөв тә'јини сөз бирләшмәсинин I тәрәфинин һәмишә тә'јин кими гәбул едилмәси тә'јинә верилмиш тә'рифлә (јә'ни: чүмләдә әшјанын кејфијјәтини, әламәт, мигдар вә ја сырасыны билдирән икинчи дәрәчәли үзвә тә'јин дејилир) ујғун кәлмир. „Бу ат Бәхтијарын Гаракөзүдүр“ чүмләсиндә тә'јин јериндә ишләдилмиш „бу“ ишарә әвәзлији „ат“ мүбтәдасыны һансы чәһәтдән (кејфијјәт, әламәт, мигдар вә ја сыра) тә'јин едир? Бу вәзијјәтдән чыхмаг үчүн ики јол вардыр: ја тә'јинә верилмиш тә'риф тәкмилләшдирилмәли, ја да кечмиш грамматика китабларында

---

1. М. А. Ширәлијев, М. Һүсејнов—Азәрб. дилинин грамматикасы (II һиссә), Бакы, 1957, сәһ, 19—20.

2. Бах: Азәрб. ССР ЕА Низами адына Әдәбијјат вә Дил Институтунун Әсәрләри, Бакы, 1953, V чилд, сәһ. 6.

олдуғу кими, мүәјјәнләшдиричи сөз (мә'рифә) термини јенидән ишләдилмәлидир. Бизә **га**лырса, биринчи јол илә һәрәкәт етмәк јахшы олар.

Беләликлә, јанашма синтактик үсулу илә чүмләдә сөз вә ја сөз груплары (мүрәккәб сөзләр нәзәрдә тутулур) бир синтактик суала чаваб олуб, атрибутив мә'на (тә'јин вә зәрфлик) ифадә едәрсә, ајры-ајры үзв јериндә ишләдиләрсә, бунлары тә'јини сөз бирләшмәси һесаб етмәк мүмкүн олмур. Анчаг II вә III нөв тә'јини сөз бирләшмәси тә'рифдә көстәрилән бүтүн тәфәррүаты (тәрәфләрин исим вә ја исимләшмиш башга нитг һиссәләри илә ифадә олунмасы, бир синтактик суала чаваб вериб, чүмләдә бир үзв јериндә ишләдилмәси вә сәрбәст бирләшмә олмасы) әһатә едир. II вә III нөв (**ТТ**, $\mathbf{T_1\ T_1}$) тә'јини сөз бирләшмәләринин тәрәфләри һансы нитг һиссәләри илә ифадә олунарса-олунсун, мүтләг субстантивләшмәли вә бунун әсасында тәрәфләрә хас олан формал әламәтләри гәбул етмәлидир. Чүнки бу формал әламәтләр (мәнсубијјәт вә кәмијјәт шәкилчиләри), әсасән, исим категоријасына аиддир

Мүгајисә ет:

1. Колхозун сәдр, и2.Алманын гырмызысы,

исим исим исим сифәт

3. Адамын өзү, 4. Тәләбәләрин үчү ,5. Тәләбәнин бириси,

исим әвәзлик исим сај исим әвәзлик

6. Кимин нәји, 7. Онларын бириси, 8. Бешинчиләрин үчү,

әвәзлик әвәзлик әвәзлик әвәзлик сај сај

9. Солмазын күлүшү, 10. Дағын јухарысы, 11. Охумағын

исим исим исим зәрф мәсдәр

фајдасы, 12. Онларын ајағы, 13. Тәләбәнин охумағы,

исим әвәзлик исим исим мәсдәр

14. Тәләбәнин охудуғу.

исим фе'ли сифәт

Бу мисаллардан көрүндүјү кими, III нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин ($T_1\ T_1$) I тәрәфи исмин јијәлик һалында,

II тәрәфи исә нисбәт шәкилчилидир. I тәрәфин һал шәкилчиси (јијәлик) гәбул етмәси II тәрәфин тәләби үзрә олмушдур (идарә). Бу чүр бирләшмәләр, тәрәфләри ајры-ајры лексик суала чаваб версәләр дә, чүмләдә бир синтактик суала чаваб олуб, бир үзв јериндә ишләдилир. Бунлары бирләшмәдән чүмләјә чевирмәк үчүн ахырына фе'л билдирән вә ја *вар*, *јох*, *дејил*, *лазымдыр*, *чохдур* вә с. сөзләрдән бирини артырмаг лазымдыр.

Мүгајисә ет:

Колхозун сәдри кәлир. Охумағын фајдасы чохдур.

Бу, ондан ирәли кәлир ки, бу чүр ($T_1\ T_1$) бирләшмәләрдә конкрет мә'на, формал әламәт вә интонасија гүввәтлидир. Одур ки, бунларын арасына истәнилән гәдәр сөз әлавә олуна биләр.

Мәсәлән:

1. *Муса кишинин*, көрүнүр ки, *ушагларын дәрдиндән* ағыр бир *фикри* јох иди.

(М. Ибраһимов, „Кәләчәк күн", сәһ . 21).

2. *Фәһләләрин* даһа дүзкүн фәнд *ишләтдикләрини* көрән јанғын алајы да онлара гошулду.

(Һ. Меһди, „Сәһәр", сәһ. 9).

Бу мисаллардан көрүлдүјү үзрә, бирләшмәләрин ($T_1\ T_1$) һәр ики тәрәфи ејни заманда ја тәк, ја да чәм һалындадыр. (Муса кишинин фикри, фәһләләрин ишләтдикләри). Лексик-семантик мә'надан асылы олараг, бә'зән II тәрәф (фәһләнин ишләтдикләри), бә'зән дә I тәрәф (фәһләләрин ишләтдији) чәм едилә биләр. Бүтүн вариантларда гисмән бөлүшдүрмә, ајырма мә'насы вардыр. Бу вәзијјәтә ән чох II тәрәфи сајла ифадә олунанларда тәсадүф едилир.

Мүгајисә ет:

тәләбәләрин беши (тәләбәләрдән беши), *бешинчиләрин үчү* (бешинчиләрдән үчү).

Мәсәлән:

Јолчу... јахын *тәпәләрдән биринә* галхыб әтрафы сүздү.

(С. Рәһман, „Нина", сәһ. 4).

III нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин ($T_1\ T_1$) тәрәфләринә аид тә'јинләр ола биләр.

Мәсәлән:

Бу *мүгәддәс* тәбиәтин *саф* ше'ријјәти
Инсанлығы дә'вәт едир бәхтијарлыға.

(С. Вурғун, „Истигбал тәранәси", сәһ. 112).